

Wellicht dat in de academische studie van letteren en kunst in de 19de eeuw niet passend wordt gevonden kritisch in te gaan op de ideeën zelf van de spelers.

Deze enkele kritische noot doet niet af aan de grote waardering voor deze rijke publicatie, die voor de kennis van de midden-19de eeuwse schilderkunst en letteren onontbeerlijk zal blijken. Gerard Bilders en Jan Kneppelhout, de beide correspondenten, hebben ruim voldoende te bieden.

Ton Pelkmans

Over de schrijver

Rick Honings is werkzaam als assistent in opleiding aan de opleiding Nederlandse taal en cultuur van de Universiteit Leiden. Hij bereidt een dissertatie voor over het literaire leven in Leiden in de periode 1760-1860.

DE INDRUK VAN HET ONMETELIJKE

Reizen naar Zwitserland in de negentiende eeuw¹

Door Rick Honings

Wat hebben Jacob Geel, John Bake, Johannes Kneppelhout en François HaverSchmidt met elkaar gemeen? De eerste twee waren hoogleraar, de laatste twee studentauteurs en alle vier hadden ze een bijzondere relatie met de stad Leiden. Jacob Geel (1789-1862) – de auteur van het *Gesprek op den Drachenfels* (1835), waarin de discussie over de tegenstelling klassiek-romantisch centraal stond – was sinds 1822 tweede bibliothecaris van de Leidse universiteit. In 1828 zou hij benoemd worden tot bijzonder hoogleraar. Hij woonde op het Rapenburg en was actief lid van diverse genootschappen. Daar kwam hij ook zijn goede vriend John Bake (1787-1864) tegen, die in Leiden werkzaam was als hoogleraar in de letteren. Kneppelhout (1814-1885) en HaverSchmidt (1835-1894) hadden een andere band met de stad. Kneppelhout was er in 1814 geboren. Na zijn kostschooltijd op Noorthey te Voorschoten kon hij in 1831 ‘grondig voorbereid, de vleugels in de vrije Academiestad’ uitslaan.² Nadat hij aanvankelijk een teruggetrokken bestaan had geleid, stortte hij zich vol overgave in het Leidse studentenleven. Samen met Nicolaas Beets, Johannes Hasebroek en Bernard Gewin behoorde hij tot de leden van de *Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid*, beter bekend als de *Romantische Club*.³ Zij dweepten met de buitenlandse Romantiek, met Byron en Victor Hugo.

Eeuwige roem verwierf Kneppelhout als chroniqueur van het Leidse studentenleven. Het beeld dat hij in zijn *Studenten-Typen* (1841) en *Studentenleven* (1844) schetste, was waar François HaverSchmidt een generatie later naar zou terugverlangen.

¹ Lezing gehouden tijdens de historische wandeling in Oosterbeek, zondag 30 augustus 2009.

² J. Kneppelhout, *Geschriften van J. Kneppelhout*, dl. 10 (Leiden 1865) 110.

³ Zie hierover Peter van Zonneveld, *De Romantische Club. Leidse student-auteurs 1830-1840* (Leiden 1993).

Hij vestigde zich in 1852 als student in Leiden en mythologiseerde de romantische vriendschap uit de periode van Kneppelhout. In zijn verzen, die hij onder het pseudoniem Piet Paaltjens in de studenten Almanak publiceerde, gaf hij een geromantiseerd beeld van het studentenleven. Toen hij in het gedicht 'Drie studentjes' schreef: 'Alle morgens van tien tot elf / Hengsten ze samen vol vlijt, / En van elf tot vier bezochten / Ze eendrachtig de societeit' beschreef hij hoe het was in de tijd van Beets en Kneppelhout.⁴ In de tijd van HaverSchmidt waren de romantische jaren definitief voorbij.

Afbeelding:

Portret van Jacob Geel (1852).

(Foto: Collectie Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren DBNL).

Maar Geel, Bake, Kneppelhout en HaverSchmidt hadden nog iets anders gemeenschappelijk. Alle vier ondernamen ze in hun leven een reis naar Zwitserland en vertrouwden hun reiservaringen aan het papier toe. Geel reisde samen met Bake en professor Hendrik Arend Hamaker in de zomer van 1830 gedurende twee en een halve maand per koets en te voet door Duitsland, Zwitserland en Noord-Italië. Jacob Geel onderhield zijn toehoorders bij de Leidse afdeling van de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* op 23 maart 1831 op ironisch-anekdotische toon over de reis die hij had gemaakt. Zijn verhandeling 'Over het reizen' werd later opgenomen in zijn beroemde bundel *Onderzoek en phantasie* (1838). Bake had tijdens zijn reis een uitvoerig journaal bijgehouden in de vorm van brieven aan zijn vrouw, die vanwege haar gezondheid niet mee kon op reis. Ze werden pas in 1986 voor het eerst gepubliceerd door Willem van den Berg.⁵

⁴ Piet Paaltjens. *Snikken en grimlachjes. Academische poëzie* (Amsterdam 2003) 61.

⁵ John Bake, *Reisbrieven*. Toegelicht door W. van den Berg (Amsterdam 1986).

Kneppelhout maakte tussen 15 juni en 5 september 1839 een reis door Zwitserland, vermoedelijk samen met een vriend, want Nicolaas Beets schreef op 19 augustus 1839 aan hem: 'Groet uw reisgenoot en beleef veel plaisir aan hem'.⁶ Wie die vriend was is niet bekend. Zijn ervaringen verwerkte Kneppelhout in zijn reisverhaal *In den vreemde*, dat in 1840 te Leiden werd uitgegeven. In 1988 werd een moderne editie uitgegeven door Marijke Stapert-Eggen en Peter van Zonneveld. En ook François HaverSchmidt trok erop uit om Zwitserland te verkennen. In de zomer van 1881 reisde hij met drie vrienden uit zijn studententijd via Duitsland naar het land van de uurwerken en de Alpen. Over zijn reis vertelde hij gedurende twee avonden bij de christelijke vereniging Paulus in Schiedam. Zijn reisverslag heb ik in 2006 uitgegeven onder de titel: *Met de vrienden op reis in Zwitserland in 1881*.⁷

F. HaverSchmidt

Afbeelding:

Portret van François Haverschmidt, door Boussod, Valadon & Co. (Foto: Collectie Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren DBNL).

Met hun reizen stonden deze vier personen in een culturele traditie. In de achttiende en negentiende eeuw ontstond onder welgestelde burgers een reisobsessie. Naast diverse bezienswaardigheden langs de Rijn, zoals de Drachenfels en de (door Heine bezongen) Lorelei, was vooral Zwitserland een aantrekkelijke reisbestemming. Ook grote buitenlandse schrijvers waren naar Zwitserland afgereisd. Beroemd is Goethes Italiaanse reis, die hij tussen 1786 en 1788 maakte, maar al jaren eerder, in 1774, had hij ook Zwitserland bezocht.

⁶ Geciteerd naar Marijke Stapert-Eggen & Peter van Zonneveld, 'Inleiding', in: Johannes Kneppelhout, *In den vreemde. Reisverhaal*. Ingel. en toegel. door Marijke Stapert-Eggen en Peter van Zonneveld (Schoorl 1988).

⁷ François HaverSchmidt, *Met de vrienden op reis in Zwitserland in 1881*. Uitg., ingel. en toegel. door Rick Honings (Leiden 2006).

Kort daarna was hij in contact gekomen met zijn acht jaar jongere mecenas Carl August, hertog van Saksen-Weimar, met wie hij in 1779 wederom voor enkele maanden naar Zwitserland afreisde. Lord Byron, Alexandr Dumas en Charles Dickens deden eveneens Zwitserland aan in hun leven. Ook de grootste criticus van de negentiende eeuw, Busken Huet, alias 'De Beul van Haarlem', verbleef er enige tijd, om Frans te leren spreken en zich voor te bereiden op het kerkelijk examen.⁸ Voor het gewone arbeidersvolk waren dergelijke dure reizen vanzelfsprekend niet weggelegd.

Afbeelding: De ruïne van Drachenfels aan de oever van de Rijn, Duitsland. (Foto: Collectie U.S. Historical Archive).

Het is een interessante vraag wat negentiende-eeuwers zo aansprak aan Zwitserland. De verschillende reizen naar Zwitserland hebben iets weg van het romantische idee om het alledaagse bestaan achter zich te laten en te vluchten naar verre, exotische streken. Jacob Geel zei in zijn voordracht dat het reizen de mogelijkheid bood om de verveling tegen te gaan. Het dagelijkse leven bood altijd maar weer 'dezelfde gevels van uwe overburen in het gezigt: voor dezelfde glasramen moet gij uwen hoed afnemen: dezelfde kennissen moet gij op straat groeten of aanspreken. – Gaat gij buiten de poort – altijd hetzelfde [kasteel] Endegeest, en, zoo gij digter bij huis blijft, altijd dezelfde buitensingels, met staande of liggende boomen, naarmate dat de regering snoei- of rooilust gevoeld,' zoals Geel het in zijn karakteristieke stijl verwoordde. En ook: 'Ik zie geen mogelijkheid om die vervelingen een tijd lang te ontkomen, dan met op reis te gaan. De geest verkrijgt, gedurende dien tijd, nieuwe veerkracht en moed, en *het ligchaam wordt gezonder*'. Het reizen bood afwisseling en deed de dagelijkse sleur vergeten: 'Er is op reis allerlei beproeving voor het humeur; er is genot en spraakzaamheid, er is vreugd en luidruchtigheid, er is teleurstelling en gemelijkheid; er is hoop en vrees, moed en bangheid; en dit alles met oneindig grooter snelheid van afwisseling, dan gij ooit te huis kunt ondervinden'.

⁸ Olf Praamstra, *Busken Huet. Een biografie* (Amsterdam 2007) 111 e.v.

Voor Geel bood de reis ook enige tijd om zonder boeken te leven, waartoe hij in het dagelijks leven gedwongen was. Toch was hij aan het einde van zijn reis gekomen blij om weer terug te zijn. Liever dan ooit, zo schreef hij, 'is mij het minder schoone vaderland, met al zijn gebreken, en worstelingen, en rampen'.⁹ Ook Kneppelhout zag zijn reis als een romantische vlucht: 'Naar buiten! De indrukken van elken dag ontvlugt, de vunzige stad ontweken, het gewone leven afgeschud! Naar buiten en op reis! Gelukkige reiziger! overal eene schoonere natuur, een drooger dampkring, een blaauwer uitspansel, eene warmere zon!'¹⁰ Net als Geel zag Kneppelhout het reizen bovendien als een manier om gezondheid en kracht te krijgen.

In het geval van HaverSchmidt ligt het romantische idee om zich terug te trekken uit de als negatief ervaren samenleving het meest voor de hand. De schoonheid en ongereptheid van het Zwitserse landschap moeten voor hem een enorm contrast gevormd hebben met het negentiende-eeuwse Schiedam, waar hij als dominee werkzaam was. De stad, die vaak werd aangeduid als 'Zwart Nazareth', werd in HaverSchmidts tijd gekenmerkt door grove milieuverontreiniging (zelfs de vissen stierven in het water van de Lange Haven!), hoge kindersterfte en barre hygiënische omstandigheden.¹¹ Besmettelijke ziekten zoals de cholera sloegen in Schiedam extra hard toe. In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 1 februari 1897 werd Schiedam beschreven als: 'Zwart geblakerd en beroekt,..... droef somber als een oude fabrieksstad..... Een grijze rookdamp hangt er boven en wat lager klutsen honderden molenwieken wittige walmen in dolle warreling dooreen.'¹² HaverSchmidt gaf in zijn gedicht 'Oud Schiedam' evenmin een florissante beschrijving van de stad:

**Een onafboenbare roetkorst kleeft
(Dat's waar) er aan iederen gevel,
En over havens en straten zweeft
Er een eeuwige Steenkolennevel.**

**Ook zou alleen een verkouden mensch
Op zijn eerewoord durven ontkennen,
Dat het makkelijk valt, om aan den geur
Van deze stad te wennen. [...]**

**En voeg daar nu de wasems bij
Die er onophoudelijk stijgen
Uit glasblazerij en kaarsenfabriek
Dan – genoeg zoudt ge er haast van krijgen.¹³**

⁹ J. Geel, *Onderzoek en phantasie. Gesprek op den Drachenfels. Het proza*, 4^e druk (Leiden 1880) 7-8, 10, 32.

¹⁰ Johannes Kneppelhout, *In den vreemde. Reisverhaal* (1988) 17.

¹¹ Herman Noordegraaf, *François HaverSchmidt en Schiedam* (Schiedam 1994) 17.

¹² Geciteerd naar Noordegraaf (1994) 16.

¹³ Piet Paaltjens, *Nagelaten snikken van Piet Paaltjens. Poëzie en proza, tekeningen en curiosa uit de nalatenschap van François Haverschmidt* (Amsterdam 1961) 99.

Door op reis te gaan kon de schrijver van de *Snikken en Grimplachjes* (1867) het grauwe Schiedam voor enkele weken de rug toe keren. Zowel de reisverhalen van Geel, Kneppelhout en HaverSchmidt vertonen kenmerken van de Romantiek. Dat heeft vooral te maken met de gevoelvolle wijze waarop de natuur wordt ervaren en beschreven. Die is zo indrukwekkend en overweldigend dat de reizigers een sublieme ervaring beleven.¹⁴ De drie besproken reisverhalen geven uiting aan een intense, grootse, haast mystieke ervaring. Kenmerkend daarvoor is dat men soms niet in staat is om de verheven gevoelens onder woorden te brengen. Geel was onder de indruk van de 'Heerlijke natuurtooneelen', die hem sprakeloos maakten: 'Maar wie beschrijft den indruk van de intrede in het wonderbare dal, bij maanlicht, wanneer het oog onmetelijke maar drijvende vormen ontdekt, en in die natuur niet te huis is, om de ontzaggelijke hoogten, op wier sneeuw en ijsvelden de maan zulk een onzeker licht verspreidt, dat gij duidelijk onderscheiden wilt, wat u zoo treft en verplet, maar niet kunt, en waarlijk eene soort van betoovering ondervindt,' schreef hij toen hij aan de voet van de Mont Blanc kwam.¹⁵ En ook op Kneppelhout maakte de grootse Zwitserse natuur een verpletterende indruk. In zijn reisverslag beschreef hij haar als een schone maagd:

Als de zon achter de wolken schuilde, was het landschap eene slapende maagd, wier diepe rust en geloken oog alle uitdrukking van geest of van hartstogt vernietigde en onderdrukte; de vorm verloor het bepaalde van den omtrek, de kleur frischheid en levendigheid, alles dompelde zich in eene eenzelve vaalheid; maar zie! daar joeg de wind den sluier omhoog! De zon breekt door, de maagd ontwaakt; een glimlach streelt haren mond, haar oog schiet stralen, hare kleur heldert op, hare gedaante ontwikkelt zich; daar staat zij, gloeiende van weelde, met rozen op de kaken, vuur in den vonkelenden blik, en ontvangt mij aan hare vlekkelooze borst.¹⁶

Soms is de natuurervaring zo indrukwekkend, dat de auteur zich niet meer kan inhouden. Kneppelhout slaakt exclamaties bij het zien van de omgeving rond het Zwitserse plaatje Flüelen: 'O, dat versche in mensch en plant en dier! O, dat heldere in ziel en lucht! O, dat gezonde, dat men inzwelgt, dat pas ontwaakte, dat ons toespreekt'.¹⁷ Ook HaverSchmidt verwondert zich over de buitensporige schoonheid van de natuur. Als hij aan het einde van zijn vakantie de Mont Blanc mag aanschouwen, 'en wel zooals de ondergaande zon zijn talloze spitsen en sneeuwvelden met een schier bovenaardschen glans bestraalt', kan hij zijn dichtertelijke gevoelens niet meer de baas: 'Dit gezicht is zoo majestueus, dat het mij in den volsten zin overweldigt. Ik kan mij niet meer beheerschen. Wat is het? Dankbaarheid, dat ik zóó iets zien mag? Of is het enkel de ontroering, die verheven schoonheid u inboezemt? Dit weet ik, dat wij, na allerlei betuigingen van bewondering en eerbied, ten slotte verstommen en dat ik, terwijl wij sprakeloos naar die wereld van ijs en graniet omhoogstaren, de tranen bij mij voel opwellen....'¹⁸

¹⁴ Vergelijk F.W. Korsten, *Lessen in literatuur* (Nijmegen 2002) 184.

¹⁵ Geel (1880) 11, 27-28.

¹⁶ Kneppelhout (1988) 38.

¹⁷ Kneppelhout (1988) 77.

¹⁸ HaverSchmidt (2006) 74.

Afbeelding: Flüelen aan het meer van Luzern, Zwitserland. (Foto: Collectie U.S. Historical Archive).

Geel beschrijft de natuur op een ironische, nuchtere, enigszins afstandelijke manier. Kneppelhout en HaverSchmidt laten zich meer in de ziel kijken. Uit hun tekst blijkt dat de natuur van directe invloed was op hun eigen gemoedstoestand. Als Kneppelhout een boottochtje maakt op het meer van het Zwitserse Biel heeft dat het volgende effect: 'Het hart schiet wiken aan, zweeft herinneringen, zoet en smartelijk, rozenkleurig of in rouwgewaad, te gemoet, lang vergetene gewaarwordingen der kindschheid, en de godinnen des weemoeds spelen om onze slapen!' In Bern wordt Kneppelhouts gemoed bedrukt, door de vele 'zwarte wolken, nederzakkende langs de opeengestapelde bergen'.¹⁹ Datzelfde zien we bij HaverSchmidt. Als hij geconfronteerd wordt met de gevolgen van een allesverwoestende hagelbui, heeft dat invloed op zijn stemming: 'De boomen waren ontbladerd, de veldvruchten platgeslagen, de wijnstokken kaal als in den winter, tot het gras toe was doodgegeeseld, kortom de gansche oogst, die zich zoo schoon had laten aanzien, was ten eenenmale vernietigd. Had dit invloed op mijne stemming, of kwam het dat de zon op dezen 4^{den} Augustus niet recht wilde doorkomen? Maar zeker is het, dat ik den geheelen dag het opgewekte, bewonderende gevoel niet kon machtig worden, dat mij gisteren en eergisteren zoo goed had gedaan'.²⁰

Zowel bij HaverSchmidt als bij Kneppelhout veroorzaakt de natuur en omgeving gedachten over de vergankelijkheid van de mens. Als Kneppelhout de benedictijner Abdij Maria Laach, nabij Andernach bezoekt, schrijft hij dat het een heerlijke ruïne is: 'alles was verlaten, ledig, geschonden. De zerken waren uit den grond geligt, de praalgraven omver gehaald, en de wind suisde door de vensterramen. [...] Weemoedig gestemd, nam ik afscheid van dit vergeten en eerwaardig meesterstuk des grijzen voortijds'.²¹ Ook in het reisverslag van HaverSchmidt kunnen we af en toe een glimp opvangen van de romantische droefgeestigheid die veroorzaakt wordt door de omgeving.

¹⁹ Kneppelhout (1988) 43, 54.

²⁰ HaverSchmidt (2006) 25.

²¹ Kneppelhout (1988) 22.

Als HaverSchmidt een bezoek brengt aan het de ruïne van het Oude Slot te Heidelberg, wordt hij aan den lijve geconfronteerd met de vergankelijkheid van de wereld: 'door ledige venstergaten treurt de maan, door open daken vallen regen en zonnestrallen, klimop en struikgewas heeft zich gehecht aan ingestorte torens en kunstig gebeeldhouwde gevels, en uit nissen en bogen staren u beelden aan met verminkte ledematen, of kunnen u niet meer aanstaren omdat hun hoofden begraven liggen onder het puin, waarop de wandelaar rondwaalt, misschien bij zich zelf het oude woord herhalend: 'De wereld gaat voorbij en hare begeerlijkheid'.²²

Afbeelding:

*Slot Heidelberg,
gezicht vanaf het
terras, Heidelberg,
Baden, Duitsland.
(Foto: Collectie U.S.
Historical Archive).*

In het reisverslag van Kneppelhout treffen we ten slotte nog een ander kenmerk van de Romantiek. De natuur wordt gezien als een kosmos, waarvan mensen – net als alle levende wezens – organisch deel uitmaken.²³ De mens lijkt die verbintenis definitief te zijn kwijtgeraakt. Maar op reis lijkt Kneppelhout het evenwicht met de natuur te willen herstellen. Op een mooie ochtend besluit hij om al vroeg op pad te gaan. 'Ik wilde voor een oogenblik een natuurmensch worden,' schreef hij. Daartoe strekte hij zich uit op het gras om aldaar zijn uitgebreide ontbijt te nuttigen. 'Het was engelachtig mij te zien liggen,' schreef hij in zijn reisverhaal, terwijl hij zijn eieren opat en zich tegoed deed aan de honing, en terwijl 'kapelletjes rondom mij fladderden, de vogels rondom mij zongen, een liefelijk windje door mijne lokken suisde en de bloemen vóór mij hare schitterende kleuren ten toon spreiden'.²⁴ Daar lag de Grote Romanticus dan, één geworden met de overweldigende natuur, terwijl hij zich – ironisch genoeg – tegoed deed aan de huiselijke, weinig romantische genoegens van de burgerman: honing, boter, kaas, kersen, melk, eieren, brood en koffie.

²² HaverSchmidt (2006) 20-21.

²³ Vergelijk Korsten (2002) 183.

²⁴ Kneppelhout (1988) 65-66.